

Kolxoz sistemindən ödənişli özəl kənd təsərrüfatı üzrə məsləhətə doğru:

Azərbaycanda özəl fermer təsərrüfatına dəstək olaraq müştəri yönümlü təlimlər və məsləhət konsepsiyası və onun nailiyyətləri

J.P.A. Lamers¹, P.R. Feil², N. Bəyverdiyeva³, Y. Quliyeva və F. Cəfərov

---

¹ John Lamers, ZEF (İnkişaf Tədqiqatları Mərkəzi) böyük elmi işçi, Bonn Universiteti, Uolter-Fleks küç. 3, D-53113 Bonn, Almaniya. E-poçt: j.lamers@zef.uzpak.uz

² Müxbir müəllif: Petra Feil, Konsultant, Əlaqə: Roemerstr. 94, D-56130 Bad Ems, Almaniya. Tel: +49-2603-508191. E-poçt: Petrafeil@hotmail.de, petra.feil@t-online.de

³ Müvafiq ardıcılıqla Monitoring və Qiymətləndirmə bölməsinin rəhbəri, Direktor Müavini və AİM-nin Direktoru AZ1122, Bakı şəh., Azərbaycan Respublikası, Şərifzadə 134, Məh.5, Tel/Faksx: (+99412) 4325025. E-poçt: aim_office@azeronline.com

Arayış

Qafqazda yerleşən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək məqsədilə dövlət torpaq islahatlarına və özəlləşdirmə prosesinə başlamış, lakin nəticədə fermerçilik ənənəsinə və kifayət qədər özəl təsərrüfat vermişlərinə malik olmayan fermerlər yaratmışdır. 1999-cu ildən etibarən müstəqil Aqro İnformasiya Mərkəzi vəziyyətə uyğun, müştəri yönümlü təlim və məsləhət konsepsiyasını həyata keçirməklə aradakı bu boşluğu doldurmağa çalışır. AİM 210 nəfər özəl kənd təsərrüfatı üzrə məsləhətçiyə (KTM) ödənişli məsləhət işinə imkan yaratmaq və fermerlərin tələblərini qarşılamaq məqsədilə təlim keçmişdir. 2000-2004-cü illər ərzində həyata keçirilmiş müxtəlif təlim və tədris proqramları mühazirə, sahə səfərləri, iş yerində təlim və xüsusi hazırlanmış təlimatı əhatə etmişdir. Bu müddət ərzində 210 KTM 13185 fermer/müştəriyə xidmət göstərmiş və ümumi dəyəri 213 mln AZN (təxminən 43500 ABŞ dolları) olan 3247 yazılı və şifahi razılaşma bağlamışdır. Orta illik gəlirləri 210 ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Dörd ildən sonra istinad fermerləri (məsləhət almayan) əlaqə fermerlərinə (məsləhət alan) nisbətən daha az fermer təsərrüfatı kapitalına, istehsalat texnikası üzrə daha az biliyə malik idilər və təsərrüfatdan kənar gəlirlərdən daha çox asılı idilər. Bu təsdiq edir ki, həyata keçirilən ödənişli özəlləşdirmə konsepsiyası oxşar keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün bir *panaseya* (universal vasitə) ola bilər.

Açar sözlər: AİM, özəlləşdirmə, müştərə kənd təsərrüfatı məsləhəti, istehlakçı tərəfindən maliyyələşməsi, keçmiş Sovetlər İttifaqı, iqtisadi keçiddə olan ölkələr

1 Giriş

1991-ci ildə müstəqillik əldə edilməsinin ardından Azərbaycan Respublikası öz sosial və iqtisadi özlündə köklü dəyişikliyə məruz qaldı. Bir sosial-iqtisadi inkişaf nümunəsindən digərinə keçid yeni, görünməmiş siyasi, təşkilati, hüquqi, iqtisadi, sosial və psixoloji sınaqlara gətirib çıxardı. Nəticədə əmələ gələn problemlər, ərazilərin Ermənistan tərəfindən işğalı da daxil olmaqla bir milyon qaçqın və məcburi köçkünün yaranmasına, iqtisadi və informasiya blokadasına, qeyri-sabit siyasi duruma gətirib çıxarmaqla bərabər əhalinin həyat şəraitində kəskin tənəzzülə səbəb oldu (Azərbaycan Respublikası, 2003). Bundan başqa Azərbaycandakı hazırki iqtisadi inkişaf geri istiqamətlənib; neft və qaz ixracatına əsaslanan iqtisadi artım paytaxtda, Bakıda cəmlənib və zəif inkişaf edən qeyri-neft sektoru ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Demək olar ki, əhalinin yarısı gəlir-gətirici imkanların olmaması üzündən yoxsulluq səviyyəsində yaşayır. Dövlət zavodlarının bağlanması, *Kolxoz* və *Sovxozların* buraxılması xüsusilə də kənd yerlərində iş yerlərinin itirilməsilə nəticələnmişdir (Azərbaycan Respublikası, 2003).

Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas amildir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərilə məşğul olan insanların sayı 1990-cı ildəki 1144000 nəfərdən 2001-ci ildə 1515000 nəfərə çatmışdır. Bu rəqəm işləyən əhalinin 40%-ni təşkil edir və bunun da təxminən 21% qadınlardır (Azərbaycan Respublikası, 2003). Kənd təsərrüfatı sahəsində işəgötürmənin artması 846600 ailəni torpaq ilə təmin edən torpaq islahatları ilə aktivləşdi (Sampath 1998). Lakin bu islahatlar fermerçiliklə məşğul olan əhalinin birbaşa yüksək həyat şəraitinə gətirib çıxarmadı. Kənd təsərrüfatı sektorundakı əmək haqqı buna sübutdur; 2000-ci ildə əksər fermerlər milli orta rəqəmin yalnız 30%-ni qazana biliblər. İşçi qüvvəsinin 40%-nin kənd təsərrüfatında cəmlənməsinə baxmayaraq ümummilli məhsulun yalnız 16%-i bu sektorun payına düşür (Azərbaycan Respublikası, 2003).

Yeni torpaq sahiblərinin əksəriyyəti özəl fermerçilik üçün yaxşı hazır deyildilər və "azad" bazar sistemindəki yeni fermerçilik əməliyyatlarının sınaq çağırışlarının öhdəsindən gəlməyə qadir deyildilər (Sampath və Janakiram 1996). Bundan əlavə özəl fermerlərin yeni sinfinə əksər hallarda şoran, çirklənmiş və gücü tükənmiş torpaq sahələri miras qalmış və bu da onların istifadəsindən gəlir götürməyi çətinləşdirmişdir (Sampath 1998). Son illərin dövlət səviyyəli təhlilləri göstərmişdir ki, torpaq sahələrinin kiçik olması, torpaq bazarının inkişaf etdirilməsi ehtiyacı, ümumi otlaq sahələri üzərində gərginlik, kənd təsərrüfatına vəsait (toxum, su, avadanlıq) qoyuluşunun azlığı, bazar çıxışlarının çatışmazlığı, pis vəziyyətdə olan nəqliyyat, suvarma və drenaj şəbəkəsinin yarıtılmazlığı və kredit əldə etmə imkanının azlığı və kredit götürmək üçün girovun olmaması yüksək kənd təsərrüfatı gəlirlərinə maneə yaradır (Azərbaycan Respublikası, 2003). Qafqaz ölkələrində kənd

təsərrüfatındakı çatışmazlıqların beynəlxalq təhlili çoxsaylı texniki problemlərin olduğunu təsdiqləmişdir (Pagoda et al. 2004). Hər halda həm Pagoda et al. 2004 və milli ekspertlərin (Azərbaycan Respublikası, 2003) qərarlarında istehsalçıların təlim və informasiya ehtiyaclarına az fikir verilmişdir. Fermerlərin peşəkar təhsilinə bu etinasızlıq ən yaxşı fermer təsərrüfatçılığı üzrə ənənəvi düşüncələrdən irəli gəlmişdir. *Kolxoz*-sistemi erasında yaradılmasına baxmayaraq bu təcrübələr hələ də “kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin” şüurunda hökmranlıq edir. Əvvəlki bürokratik strukturlar kənd təsərrüfatında yararsız iqtisadi və ekoloji fəaliyyətlərə səbəb olmuşdur və tarixən fermer təsərrüfatında müstəqil qərarvermə aşağı səviyyədə olmuş və həmçinin kollektiv mülkiyyət hökmranlıq etmişdir (Adams et. al., 1997, p.707). Bunun əksinə olaraq Lamers et al. (2000) göstərdi ki, Azərbaycanlı fermerlər sürətlə müxtəlif qruplara ayrılmışdır ki, bu da fərqli bilik səviyyəsi, torpaq sahəsi, işçi qüvvəsinin əldə edilməsi və həmçinin özəl fermerçilik üzrə təlim və informasiya ehtiyacları ilə xarakterizə edilir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı siyasəti təlim görməmiş fermerlər üçün müəyyən bir strategiya təmin etmirdi. Laboratoriyalar, elmi-tədqiqat müəssisələri, ərzaq təhlükəsizliyi və fito-sanitar nəzarət xidmətləri kimi müasir fermerçilik üçün mütləq vacib olan xidmətlərin verilməsi kimi kiçik cəhdlərə başlanmışdı. GTZ (Kessler, 2001) və Dünyabankı⁴ (2002) kimi beynəlxalq inkişaf təşkilatlarının bir neçə cəhdinə baxmayaraq, korrupsiya, həvəsin az olması və qeyri-kafi bacarıq üzündən bunların fermerlərə təsiri aşağı olmuşdur. Azərbaycanın kənd yerlərində ixtisaslı məsləhət xidmətinə çıxış məhduddur və bu çatışmazlıq fermerçiliyin inkişafına maneə törədir.

Müvafiq məsləhət və informasiyanın fermerlərin kənd təsərrüfatı üzrə bilik və bacarıqlarını yüksəldəcəyini və bunun da son nəticədə təsərrüfata qoyulan vəsaitdən gələn gəlirləri yaxşılaşdıracağını və kənd yerlərinin inkişafında fermerlərin iştirakına imkan yaradacağını nəzərə alaraq Azərbaycan qeyri-hökumət təşkilatı (QHT) olan Aqro İnformasiya Mərkəzi (AİM) 1999-cu ildə özəl məsləhət xidməti sisteminin əsasını qoydu. AİM öz konsepsiyasını 1990-cı illərdən bəri bütün dünyada tətbiq edilən özəl və ödənişli sistemlərin təcrübələrinə əsaslanaraq təşkil etmişdir. O zamandan etibarən beynəlxalq inkişaf agentlikləri əsasən xidmətlərin tələb istiqamətinin gücləndirilməsi üzrə fəaliyyət göstərən məsləhət yanaşmalarını dəstəkləmişdir. Bu yanaşma özəl sektorun, QHT-lərin, istehsalçı müəssisələrin daha böyük rol oynamasını və qadınların və yoxsul əhəlinin daha çox cəlb olunmasını tələb edir (Cleaver 1993; Ameer 1994; Antholt 1994, Kidd et al. 1997; Katz 2002).

---

⁴ Dünyabankı Kənd təsərrüfatı Özəl Sektoruna Dəstək üçün Agentlik vasitəsilə maliyyə dəstəyi 2002.

Fermerçiliklə məşğul olan əhalinin kənd təsərrüfatı üzrə informasiyaya çıxışını təmin etmək AİM-in ilkin məqsədi olmuşdur. Əsas fəaliyyətlər kəndlərdə olan kənd təsərrüfatı məsləhətçilərinin təlimatlandırılması və biliklərinin artırılması və onlara kənd yerlərində məsləhət ofislərinin yaradılmasında yardım etmək istiqamətində cəmləşmişdi (Lamers et al. 2000). İlk başlanğıcdan AİM-in konsepsiyası göstərilən xidmətlər üçün fermerlərin ödəniş edəcəyini və qurulması adətən baha başa gələn (Kidd et al, 2000) mərkəzləşdirilmiş sistemin (Lamers et al 2000) istisna edildiyini öncədən görmüşdü.

Bu elmi hesabat AİM-in müştəri yönümlü məsləhət yanaşmasının əvvəl sənədləşdirilmiş konsepsiyasına əlavədir (Lamers et al. 2000). Burada təsərrüfat səviyyəli əsas təsirlər haqqında hesabat məsləhət alan və almayan fermerlərin gördükləri iş və vəziyyətini müqayisə etdikdən sonra və KTM-lərin təqdim etdiyi özəl məsləhət xidməti inkişafının qiymətləndirilməsinə əməl edərək verilmişdir.

2 Prosedur və metodologiyalar

Fəaliyyət ərazilərinin təsviri

Azərbaycanın mərkəzi və cənub hissələrində yerləşən AİM-in fəaliyyət ərazisi emiqrasiyalı kənd yerləridir. Pambıq, taxıl, yonca və tərəvəz əkinçiliyi heyvandarlıqla tamamlanır. Son zamanlar heyvandarlığın sayı əsaslı olaraq artmışdır. Hansı bitkinin əkilməsi, icarə vermək və satmaq kimi seçim hüququnu əldə edən fermerlər böyük sürətlə torpaq mülkiyyəti hissəsinə yiyələndilər. Lakin kənd təsərrüfatı səth suvarması və dərin quyular vasitəsilə təşkil olunan suvarmadan asılıdır. İkinci və üçüncü dərəcəli suvarma kanallarının dağılması üzündən torpağın şoranlaşması daim davam etməkdədir. İşləməyən drenaj sistemi qrunut sularının səviyyəsinin qalxmasına, əlverişsiz kənd təsərrüfatı təcrübələrinə və suyun düzgün idarə olunmamasına səbəb olur.

AİM fermerlərlə, o cümlədən, əslən dağlıq və daha soyuq yerlərdən olan məcburi köçkünlərlə və qaçqınlarla (hər ikisi Ermənistan və Azərbaycan münəcişəsinin qurbanları) işləyir. Bu insanlar dəyişkən aqro-ekoloji şərait və məhsulla işləmək təcrübəsinə malikdir. Və nəticədə onların isti, ovalıq iqlimin və əksər hallarda gücdən düşmüş torpağın öhdəsindən gəlmək üçün dəstəyə ehtiyacları vardır. Bununla əlaqədar prezident fərman vermişdir. Bundan başqa məcburi köçkünlər və qaçqınlar zorla köçürülməzdən əvvəl əksər hallarda qeyri-kənd təsərrüfatı işlərində çalışmışdılar və çox kiçik iş kapitalına və sıfır vəsaitə malikdirlər.

Məsləhət alan müştərilərin bilik, gəlir və rifah halının monitorinqi və qiymətləndirilməsi

Fermerlərə ötürülən informasiya yalnız onlar tərəfindən istifadə edildikdə effektivdir. Buna görə də fermer verilən xidmətin keyfiyyətinin ən yaxşı hakimidir. Beləliklə Ağcabədi rayonundan doqquz və Beyləqan rayonundan beş kənd olmaqla 70 təsərrüfat (bundan sonra “əlaqə fermerləri” adlanacaq) davamlı monitoring üçün seçilmişdir. 14 kəndin hər birində KTM-lərin müntəzəm olaraq xidmət etdikləri 5 əlaqə ferməri təsərrüfatdakı işçi qüvvəsi, əsas kapital, maşın mexanizmləri, torpaq istifadəsi, bitki və heyvandarlıq istehsalı, təsərrüfatdan kənar və ümumi ailə gəlirləri barədə tam dəqiq məlumat vermişdir. 2002-ci ildən bəri KTM-lər tərəfindən yerli dildə aparılan sorğularda struktur anketlərdən (sorğu blankları) və yarımstruktur müsahibələrdən (təlimnamələr) istifadə edilmişdir. Müqayisə üçün Ağcabədi rayonunun altı kəndindən və Beyləqan rayonunun beş kəndindən 55 təsərrüfat (bundan sonra “istinad fermerləri” adlanacaq) kortəbii qaydada seçilmişdir. On bir kəndin hər birindən beş istinad ferməri ilə eyni sorğu metodları tətbiq edilmişdir.

İlkin məlumat yoxlanmasından sonra yeri gəldikcə həmin fermerlərə yenidən baş çəkilmişdir. Daha sonra həmin məlumatlar təsviri statistika ilə yoxlanılmış və korrelyasion təhlildən istifadə edərək müxtəlif parametrlər arasında funksional əlaqələr yoxlanılmışdır. Fermerlərin gəlir və məhsuldarlığına təsir edən amillər $p < 0.05$ əhəmiyyət dərəcəsi üzrə t -testlərdən istifadə edilməklə təhlil edilmişdir. Xalis gəlir xərclər ümumi gəlirdən çıxılmaqla hesablanmışdır. Əmtəə satışlarından gələn gəlirlər və mənfəət nəzərə alınmışdır ki, burada məhsulun təsərrüfatda istehlakı da nəzərə alınmışdır. Bütün xərclər nağd pula çevrilmiş və öz işçi qüvvəsi, toxum, üzvi gübrələr və s. xərcləri daxil edilmişdir. Daha ətraflı gəlir təhlili üçün əlaqə fermerləri ümumi xalis gəlirləri əsasında üç sinfə bölünmüşdür: ümumi xalis gəliri 5500000 AZM-dən (təxminən 1120 ABŞ dolları) aşağı olan fermerlər, ümumi xalis gəliri 5500000 AZM-dən (təxminən 1120 ABŞ dolları) yuxarı, lakin 10000000 AZM (təxminən 2040 ABŞ dolları) aşağı olan fermerlər və ümumi xalis gəliri 10000000 AZM-dən yuxarı olan fermerlər. Hesabatda verilən nəticələr 2002 və 2003-cü illər üçündür. (Cədvəllər 1,2,3 və şəkil 2).

Əvəzi ödənilmiş məsləhət xidmətinin monitoringi və qiymətləndirilməsi

Özəl məsləhət sektorunun inkişafını yoxlamaq və qiymətləndirmək məqsədilə Ağcabədi və Beyləqan rayonlarında 75 seçilmiş KTM dörd il ərzində monitoring edilmişdir. KTM aqronomlardan (52%), baytarlardan (41%), iqtisadçılardan (6 %) və mexaniklərdən (1%) ibarət olmuşdur. Xidmət göstərilmiş fermer/müştərilərin sayı, KTM-lər və fermer/müştərilər arasında bağlanmış müqavilələrin sayı və növü və göstərilmiş xidmət müqabilində fermerlərin ödədiyi xidmət haqqları daimi müşahidələr, sahə səfərləri, otaq və sahə testləri yolu ilə monitoring edilərək qiymətləndirilmişdir. Natura ilə ödənişlər ödəniş gününə olan

bazar qiymətləri ilə dəyərləndirilmişdir. Məlumatlar *t*-testlərdən istifadə olunaraq və yuxarıdan aşağıya təhlil edilmiş və SPSS 11.1 proqramından istifadə edilərək korrelyasion təhlillər həyata keçirilmişdir.

3. Məsləhət alan müştərilrin bilik, gəlir və rifahının monitorinqi və qiymətləndirilməsi

3.1 Fermerlərin/təsərrüfatların bilik, gəlir və rifah halının monitorinqi

Əlaqə və istinad fermerlərinin əsas göstəriciləri göstərir ki, təxminən 3.2 ha (Cədvəl 1) olan orta təsərrüfat ölçüsü fermerçilik sektorunun inkişafı üçün dayanıqlı bir əsası təmin etmir. Bu səbəbdən də fermerlər mümkün olduqda əlavə torpaq icarəyə götürmüşdür. Bu torpaqlar adətən kənddə olmayan torpaq sahiblərindən götürülür (Cədvəl 1).

2003-cü ildə əlaqə fermerlərinin payızlıq taxıl məhsulu istinad fermerlərindən əhəmiyyətli dərəcədə ($p=0.013$) yüksək idi, baxmayaraq ki, istehsal xərcləri də həmçinin çox yüksək olmuşdur. 2003-cü ildə əlaqə fermerləri istinad fermerlərilə müqayisədə taxıl əkilmiş sahənin hər hektarı üçün 400000 AZM (təxminən 80 ABŞ dolları) daha artıq xalis gəlir əldə etmişdilər. Bu fərq çox əhəmiyyətli olmuşdur. Yonca əkilmiş sahənin artımı və məhsul əlaqə fermerləri və istinad fermerləri arasında 2003-cü ildə əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olmuşdur. Eyni sözü pambıq üçün də demək olar. Tam ətraflı monitorinq müxtəlif bitkilərin istehsalında artımın istehsalat texnologiyasında daha dərin biliklərin və daha böyük bacarıqların istifadə edilməsini və yeni və müxtəlif toxumların, növlərin və mineral gübrələrin tətbiqində daha artıq ixtisaslılığın olmasını göstərdi.

Baxmayaraq ki, əlaqə fermerləri pambıq və tərəvəz kimi əmtəəlik bitkilər üçün sahələrini böyütmək niyyətlərini bildirmişdilər, işçi qüvvəsi üçün xərclərin burada ən böyük əngəl olması nəzərə alınmışdır. Bu da işləyən ailə üzvləri və pambıq sahəsi ($r=0.33$), pambıq məhsulu ($r=0.34$) və pambıqdan gələn xalis gəlir ($r=0.35$) arasında müsbət korrelyasiya göstəricisidir. Eyni zamanda tərəvəz istehsalından potensial yüksək gəliri artırmağa əksər fermerlərin öhdəsindən gələ bilməyəcəyi kartof, soğan toxumlarının və nəqliyyatın qiymətinin səbəb olduğu ilkin yüksək xərclər əngəl olurdu.

2003-cü ildə təsərrüfatda çalışan işçilərin orta sayı 1-dən 4-ə qalxdı (ən yüksək rəqəm 28). Əlaqə fermerlərinin işçi qüvvəsi üçün 2002-ci ildə xərclədiyi 365000 AZM (təxminən 75 ABŞ dolları) 2003-cü ildə 559000 AZM (təxminən 115 ABŞ dolları)—dək artdı. Onu da qeyd edək ki, əlaqə fermerləri bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalına istinad fermerlərindən daha artıq vəsait qoydular. Təsərrüfat üzrə 2002-ci ildə bitkiçiliyə çəkilən ümumi xərc 1600000

AZM (təxminən 325 ABŞ dolları) artaraq 2003-cü ildə 2400000 AZM (490 ABŞ dolları) olmuşdur.

Əlaqə fermerlərinin 2003-cü ildə xalis gəliri 2100 ABŞ dollarına qalxdı, lakin istinad fermerlərinin xalis gəliri əlaqə fermerlərinin 2002-ci ildə əldə etdiklərinə də çatmırdı. Ümumi xalis gəlir işçilərin sayı ilə (2003-cü ildə $r=0.31$), ailə işçi qüvvəsi ilə ($r=0.4$), özəl torpaq sahəsinin ölçüsü ilə (2002-ci ildə $r=0.39$; 2003-cü ildə $r=0.42$) yonca əkilmiş sahə ($r=0.763$) və istehsalata çəkilən ümumi xərclərlə ($r=0.46$) müsbət korrelyasiya təşkil edir.

İstinad fermerləri əlaqə fermerlərilə müqayisədə heyvandarlıqdan və quşçuluqdan orta hesabla 1700000 AZM (təxminən 347 ABŞ dolları) daha az xalis gəlir əldə etmişdilər ki, bu da yalnız heyvanların sayının az olması ilə deyil, həm də hər heyvan başına düşən məhsuldarlığın aşağı olması ilə əlaqədardır. Əlaqə fermerləri heyvandarlığa qoymaq üçün daha artıq vəsait hazırlamış və heyvandarlıq istehsalında daha artıq marağa və KTM-lərin məsləhətlərinin köməyi ilə istehsalat texnologiyası və heyvanlarda xəstəliyin azaldılmasına dair daha artıq biliyə malik idilər.

Bitkiçilikdən gələn ümumi xalis gəlirin payı heyvandarlıqdan gələn gəlirdən daha artıq və öz növbəsində təsərrüfatdan kənar gəlirdən də çox olmuşdur. Bu hər iki ildə həm əlaqə və həm də istinad fermerləri üçün belə olmuşdur. Lakin əkilən bitkilər arasında fermerlər daha çox yonca sahələri saxlamaqda davam edirdilər ki, bu da heyvandarlığa olan marağın artdığını təsdiq edir. Bundan fərqli olaraq istinad və əlaqə fermerləri arasında gəlir strukturu fərqlənirdi; birinci qrup daha çox təsərrüfatdan kənar gəlirdən asılı idi ki, bu da başadüşüləndir. Çünki onların bitkiçilik və heyvandarlıq kimi təsərrüfatdan gələn gəliri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur. Ümumi xalis gəlirin əsaslı olmasına baxmayaraq fermerlər nağd pulun çatışmazlığını əsas əngəl kimi dəfələrlə qeyd ediblər. Bu həm əlaqə və həm də istinad fermerlərinin ümumi təsərrüfat ailəsi büdcəsində əlavə nağd pulun vacib rolunu əks etdirir, baxmayaraq ki, istinad fermerləri qrupunda əlavə gəlirin payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur. İstinad fermerləri daha çox əlavə gəlirdən asılı olduqlarına görə onlar bu əlavə fəaliyyətlərə daha çox vaxt ayırırdılar ki, bu da öz növbəsində onları təsərrüfatdan uzaqlaşdırır və istehsalat məqsədlərinin daha yaxşı anlaşılması və inkişaf etdirilməsindən onları saxlayırdı. Əlavə gəlir mənbələrinə təqaüd, məvacib, biznes, icarədən gələn gəlir, dövlətin uşaqlara verdiyi uşaq müavinətləri və xaricdən göndərilən pul aiddir.

Bütün əlaqə fermerlərinin təxminən 40%-nin ümumi gəliri 5500000 AZM ilə (təxminən 1122 ABŞ dolları) 10000000 AZM (təxminən 2040 ABŞ dolları) arasında olmuşdur. Aşağı gəlirli (5500000 AZM-dən az) fermerlərin payı 2002-ci ildə 30% olsa da 2003-cü ildə 21%-ə enmişdir. Nəticədə yüksək gəlirli fermerlərin payı 2002-ci ildəki 26%-dən 2003-cü ildə

40%-ə çatmışdır. 2002-ci ildə əlaqə fermerlərinin təxminən 4%-i 20000000 AZM-dən (təxminən 4080 ABŞ dolları) xalis gəlir əldə etsələr də bu göstərici 2003-cü ildə 9%-ə yüksəlmişdir. Yüksək gəlirli fermer qruplarının əkilmiş orta sahəsi 7.8 ha olmuşdur (4.7 ha öz torpaqları və 3 ha icarə torpaqları).

3.2 Fermerlərin/təsərrüfatların bilik, gəlir və rifah halının qiymətləndirilməsi

KTM-lərin verdiyi xidmətlər daha yaxşı fermerçilik təcrübələrinin tətbiq olunması ilə əlaqə fermerlərinin məhsuldarlığını artırdı və beləliklə də onların gəlirləri çoxaldı. Əlaqə fermerlərinin gəlirləri istinad fermerlərinin gəlirlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə çox idi və istinad fermerlərinin istehsalı və məhsuldarlığı aşağı olmuşdu. Fermerçilikdə nou-hau sistemində yenidən təşkilatlanma və yaxşılaşma xalis gəliri əsaslı surətdə artırmış, lakin əlavə iş imkanları yaratmış və yerli və regional ticarət və nəqliyyatı stimullaşdırmışdı. Daha yüksək gəlirlərlə fermerlər tərəvəz istehsalını və heyvandarlığı 2002-ci və 2003-cü illərdə olduğu kimi genişləndirmişdi. Əlaqə fermerləri istinad fermerlərinə nisbətən daha artıq torpaq və istehsalat nəticələrilə maraqlanırdılar ki, bu da genişləndirilmiş fermerçilik işlərinə, bitkiçilik və heyvandarlıqda qoyulmuş vəsaitlərə və işçi qüvvəsinə və həmçinin kənd təsərrüfatı torpaqlarının dəyəri barədə artmış məlumatlılığa əsaslanırdı (Cədvəl 1).

Nəticələr göstərdi ki, ixtisaslı kənd təsərrüfatı məsləhətinin verilməsi artımlı məhsuldarlığa təkan vermiş və beləliklə istehsalat xərclərini azaltmasa da belə fermer ailəsinin mənfəətini artırmışdı. Bu nəticələr bütün dünyadakı nəticələrlə üst-üstə düşür və məsləhət işinə vəsait qoyulmasının (Birkhaeuser et al. 1991) əvəzinin yüksək gəlirlə verilməsini və ya fermerin maarifləndirilməsini (Jamison və Lau 1982; Lockheed et al. 1980) bir daha önə çəkmişdir. Tailanda (Nanta 1996) və Şri-Lankada (Ekneligoda 1996) biliklərin artması və təlimlər pestisid tətbiqini aşağı salmış, düyü məhsulu isə 25% artmışdı. Sahə fermer məktəblərində iştirak etmiş Banqladeş fermerləri müşahidə olunmuş digər qrupa nisbətən 8-13% daha yüksək düyü məhsul əldə etmişdilər (Ramaswamy et al. 1992). Şri-Lankada (mənfəət artımı 40 %), Tailanda (30%), Çində (10-25%) (FAO 2000, p.18) və həmçinin Qana, Fil Dişi Sahili və Burkina-Faso (sitat - Kenmore, 1997) fermerlərin məktəblərə cəlb olunması və təlim keçməsinin fermerçilikdən yüksək gəlir əldə edilməsi ilə nəticələnməsi hesabatda verilmişdir. Fil Dişi Sahili ölkəsində məsləhət xidmətinin ərzaq bitkilərində 33% məhsul artımına yardım etmiş, lakin bazarlarda ümumi tənəzzül üzündən satışa çıxarılan kofe və kakao məhsulu aşağı enmişdir (Romani 2002). Kənd təsərrüfatı tədqiqatı və məsləhət işinin verdiyi iqtisadi gəlirlik üzrə 289 araşdırmanı nəzərdən keçirsək məsləhət xidmətinin 58% dərəcəsilə daha gəlirli olduğu məlum olar (Alston et al. 2000).

K/T məsləhət xidmətinin başlıca funksiyası fermerlərə informasiya çatdırmaqla və onlara problemlərinin həllində kömək etməklə təsərrüfatdan gələn gəlirin artırılmasıdır (Albrecht et al., 1989). Kənd yerlərində yoxsulluğu nəzərə alsaq bu iş Azərbaycanda əhəmiyyət dərəcəsi aşağı salınmayacaq bir mübarizəyə çağırış idi. Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı Azərbaycanda 2002-ci ildə kənd yerlərində yaşayan əhalinin 45%-nin adam başına 309.6 ABŞ dolları (1.4 mln AZM) kimi müəyyən edilmiş yoxsulluq səviyyəsindən aşağı yaşadığını hesabatda göstərmişdir (Azərbaycan Respublikası 2003). Orta sayılı ailə üzvlərinə malik əlaqə fermerləri üçün bu məbləğ-1857.6 ABŞ dolları (8.64 mln AZM) yoxsulluq səviyyəsini təşkil edir. Beləliklə, yüksək gəlirli əlaqə fermerləri belə yoxsulluq səviyyəsinə yaxın idilər və bir çox şeyləri sınaqdan keçirəcək vəziyyətdə deyildilər. Uzunmüddətli iqtisadi mənfəət və dayanıqlıq əldə etmək üçün açılan yollar məsləhət xidməti tərəfindən tövsiyyə edilsə də əksər fermerlərin nəinki, daha yüksək məhsullar dalınca düşərək istehsalı riskə qoymaq imkanları yoxdur, onlar hətta mənfəətilikdə qısa müddətli enişlərin də öhdəsindən gələ bilmirlər. Bu nöqtəyi nəzərdən təsərrüfat gəlirində əldə olunan artım əsaslıdır və yoxsulluq səviyyəsinə baxmayaraq insanların məsləhət xidməti üçün ödəniş etməyə hazır olmaları fəvqəladə əhəmiyyətlidir.

4 Ödənişli məsləhət xidmətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi

4.1 Ödənişli məsləhət işinin monitorinqi və məsləhət vermə yolları

2000-2004-cü illər ərzində AİM 210 KTM-ə təlim keçmişdir. Onlardan 120 nəfəri Ağcabədi (60) və Beyləqan (60) rayonları ərazisində yaşayır, digərləri isə başqa fəaliyyət rayonlarında yaşayırlar. Yerlərin belə balanslaşdırılmamış paylanmasına səbəb ilkin diqqətin bu iki rayonda cəmlənməsi olmuşdur ki, burada da başlanğıc konsepsiya sınaqdan keçirilərək təkmilləşdirilmişdir. 2003-cü ildən başlayaraq bu konsepsiya digər rayonlara da yayılmışdır. Təlimi müvəffəqiyyətlə bitirmiş məzunlar məsləhət biznesinə başlamaq üçün bəzi kənd təsərrüfatı avadanlıqları ilə təmin edilmiş, torpaq analizi və toxum sınağı üzrə dəstək almış və ofis dəftərxana ləvazimatı əldə etmişlər. Məsləhət işinə cəlb olunma səviyyəsində fərqlər olsa da təlimi bitirdikdən sonra yalnız bir nəfər bu işi tərk edərək Rusiyaya köçmüşdür.

INSERT Figure 1

2004-cü ilin iyun ayına qədər 210 KTM 182 qəsəbədən (Cədvəl 2) cəmi 13185 fermer/müştəriyə xidmət göstərmişdir. Müştərilərin əksəriyyətinin yerli fermerlər olmasına baxmayaraq onların 30%-i torpağa çıxışı məhdud olan məcburi köçkünlər olmuşdur. 210 KTM-lər ümumi sayı 3247 müqavilə bağlamışdırlar ki, onun da 52%-i yazılı, 48%-i isə şifahi razılaşma olmuşdur (Cədvəl 2). Şifahi razılaşmaların yazılı müqavilələrlə nisbəti

2000-ci ildəki 9:1-dən 2004-cü ildə 1:1 nisbətində dəyişmişdir. Peşə istiqamətindən və cinsindən asılı olmayaraq KTM-lər təlimlər üçün müqavilələr bağlamış, problemlərin həllində köməklik göstərmiş və müxtəlif mövzularda informasiya təmin etmişdilər ki, bu da əsas etibarilə bitkiçilik, heyvandarlıq və quşçuluq üzrə olmuşdur, daha sonralar isə təsərrüfatın iqtisadiyyatı işi üzrə xidmətlər verilmişdir.

INSERT TABLE 2.

Vaxt keçdikcə yazılı müqavilələrin sayı və dəyəri, beləliklə də verilmiş xidmətlərə görə ödəniş etmək istəyi artmışdır. Bütün müqavilələrin təxminən 70%-i bütöv kənd təsərrüfatı mövsümü (12 aylıq) üçün həyata keçirilmiş, qalan 30%-in müddəti isə 6-9 ay arasında dəyişmişdir. Bütün müqavilələrin ümumi məbləği isə 213 mln AZM (Azərbaycan manatının 2004-cü ildəki məzənnəsini götürsək təxminən 43500 ABŞ dolları) olmuşdur. Orta dəyəri 50000 AZM (təxminən 10 ABŞ dolları) olan bütün şifahi müqavilələrdən fərqli olaraq bütün yazılı müqavilələrin orta göstəricisi 82660 AZM (təxminən 17 ABŞ dolları) olmuşdur. Yazılı müqavilələrin ümumi qiyməti şifahi müqavilələrin ümumi qiymətindən çox olmaqla 51 % təşkil etmişdir (Cədvəl 2).

Ətraflı monitorinq edilən 75 KTM-in bağladığı müqavilələrin cəmi sayı 1217 olmaqla müxtəlif fərdlər üçün 4-40 arasında dəyişmişdir (Cədvəl 3). Həm şifahi və həm də yazılı müqavilələr üzrə nağd və natura ilə ödəmələrin ümumi məbləği toplanarsa bu məbləğlər 60000 AZM-dən (təxminən 12 ABŞ dolları) 3939000 AZM-dək (təxminən 800 ABŞ dolları) dəyişmişdir.

INSERT TABLE 3

Müqavilələrin orta dəyəri çox hallarda KTM-in keçmiş peşəsi ilə bağlı olmuşdur. Aqronomların bağladığı müqavilələrin orta dəyəri 62300 AZM (təxminən 13 ABŞ dolları) olmuşdur ki, bu da baytarların orta müqavilə dəyəri (73500 AZM və ya təxminən 15 ABŞ dolları) və mexaniklərin orta müqavilə dəyəri (68300 AZM və ya təxminən 14 ABŞ dolları) ilə statistik cəhətdən çox da fərqlənməsə də iqtisadçılar qrupunun orta müqavilə dəyəri 39700 AZM (təxminən 8 ABŞ dolları) təşkil etməklə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur.

Nağd ödənişləri nəzərdə tutan şifahi müqavilələr nağd ödənişli yazılı müqavilələrin iki qatı qədər olmuşdur. Bu ona görə belə idi ki, ödənişləri nəzərdə tutan müqavilələrin əksəriyyətinin dəyəri 50000 AZM-dən (təxminən 10 ABŞ dolları) aşağı olsa da iri nağd ödənişləri nəzərdə tutan razılaşmalar əsasən yazılı formada bağlanırdı (Cədvəl 3). Natura ilə ödənişi nəzərdə tutan yazılı və şifahi müqavilələrin sayı təxminən bərabər olmuşdur.

Natura ilə ödənişlər (həm yazılı və həm də şifahi müqavilələri nəzərə almaqla) xüsusilə taxıl (70% halda) və yonca samanı tayları ilə (14%) həyata keçirilmişdir. Bir neçə halda natura ilə ödəmələr cücə (6%) və hind toyuğu (2%) və soğan, kartof, pomidor və noxud

kimi tərəvəzlərlə (ümumi cəmi 1.5%) yerinə yetirilmişdir. Bəzi fərdi ödənişlər üzüm və nar kimi meyvələrlə, yanacaq üçün pambıq saplaqları və yağ və pendir kimi süd məhsulları ilə baş verirdi ki, bu da mövsümdən asılı olurdu.

4.2 Ödənişli məsləhət xidmətinin qiymətləndirilməsi

Məsləhət xidmətinin təsiri barədə bizim gəldiyimiz nəticənin məsləhət xidməti (Birkhaeuser et al. 1991) və ya fermer maarifləndirməsinə (Jamison və Lau 1982; Lockheed et al. 1980) qoyulan vəsaitlərin yüksək gəlirliliyi üzrə araşdırmalarla üst-üstə düşməsinə baxmayaraq bu halın öyrənilməsində iki əsas məsələ fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, əvvəllər məlumat verilmiş tədqiqatların hamısında fermerlər nə məsləhət xidməti üçün, nə də fermer maarifləndirməsi üçün pul ödənişi etmədilər. İkincisi əvvəlki cəhdlər dövlət məsləhət xidmətinin əsasının qoyulmasını əhatə edirdi ki, bu da yüksək dövlət xərclərilə müşahidə olunurdu (Kidd et al. 2000) və beləliklə də məsləhət xidmətinin haqqı potensial olaraq bahalaşırdı. Böyük bir inzibati orqanın təşkil olunmasında böyük həcmli işlərin görülməsinin lazım olduğu (məs: Hoffmann et al. 2000) sübuta yetirildiyi və həmçinin özəl vəsait qoyuluşu ilə maliyyələşməsinə ehtiyac olduğu üçün AİM-in konsepsiyası müstəqil işləyən KTM-lərlə sadə strukturun inkişaf etdirilməsi olmuşdur və (belə ki, inzibati bir orqana olan ehtiyacı yox edərək) onlardan hər biri bir məsləhətçi kimi işləyər və bununla da xidmətlərin əvəzinin ödənilməsi haqqı aşağı saxlanıla bilər (Lamers et al 2000). Ödəniş əsaslı sistem qurmaq üzrə AİM-in strateji qərarı təlim fazası bitdikdən, xarici maliyyələşmə kəsildikdən və özəl məsləhətçilərin əməkdaşlıq edə biləcəyi dövlət məsləhət sistemi olmadıqdan sonra yerlərdə işlək qalacaq bir məsləhət xidməti yaratmaq məqsədi güdüdü. Bu strateji qərarın ardından növbəti məsələ məsləhət xidmətinin yerli xüsusiyyətlərə uyğun gələn konsepsiyasının hazırlanması və beləliklə də şəraitə uyğun, müştəri yönümlü təlim və məsləhət konsepsiyasını inkişaf etdirməklə bərabər əsas məsələlər olan “kim ödəyir” və “kim xidmət göstərir”? – məsələsinin həll olunmasıdır. Bütün dünyada sınaqdan keçirildiyi kimi, ödənişli məsləhət xidmətinin tətbiqi ən vacib bir yarış çağırışıdır (Dinar 1996). Belə bir mübarizə tə başlanğıcdan nəzərdə tutulduğu üçün AİM sistemik olaraq intensiv və dərinədən gələcək məsləhətçilərin seçimini, işəgötürülməsini, qüvvələrin səfərbərliyi, təlim və təlimatlandırma işlərini həyata keçirmişdir (Lamers et al. 2000). AİM layihəsinin uğurunu gerçəkləşdirəcək əlavə faktorlar təlim fazası ərzində təlimalanların müvafiq kəndlərində birgə iş aparılması və həmçinin kurs bitdikdən sonra onların kəndlərində işə başlaması və ofislərinin yaradılmasında yardım göstərmək olmuşdur.

Zaman keçdikcə AİM-in əlaqə fermerləri KTM-lərin yalnız məsləhət verdiklərini deyil, o cümlədən, kənd təsərrüfatı sektorundakı yeniliklərlə bağlı peşəkar məsləhət və informasiyanın alınması üçün əlaqə vasitələri olduqlarını da qiymətləndirməyi öyrəndilər. Müştərilərin ehtiyaclarına uyğun keyfiyyətli və məqsədyönlü məlumat çatdıran məsləhətçilərlə uzunmüddətli münasibətlər müqavilə bağlanması üçün möhkəm bir əsas rolunu oynadı.

Hər biri məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərə bilən AİM-in müstəqil KTM konsepsiyası (Lamers et al.2000) uğurlu bir inkişaf yolu keçmişdir, lakin Azərbaycanın dağlıq ərazilərində oxşar quruluşa malik subsidiyalaşdırılmış və özəl təşkil olunmuş kənd təsərrüfatı məsləhətinin verilməsi üzrə neqativ nəticələri Kessler (2001) hesabatında göstərilmişdir. Bu hesabatın təhlili uğursuzluğun bir tərəfdən müntəzəm kənd təsərrüfatı məsləhət xidmətinin verilməsində sistemli yanaşmanın olmaması digər tərəfdən isə özəl fermerlərin qəbul etmədikləri keçmiş kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin münasibəti səbəbindən olmuşdur.

Fermerlərin KTM-lərə 4 il müddətində ödədikləri haqqlar onu göstərir ki, əlaqə fermerləri KTM-lərin verdiyi məsləhət xidmətindən gələn əlavə dəyərin olmasını təsdiqləyirlər. Xidmətlərin verilməsi üzrə müqavilələr əsas etibarilə müştərilərin fermerçilik üzrə praktiki təlimi, problemlərin həllində yardım, müştərilərin və özlərinin cəhdləri də daxil olmaqla müxtəlif mövzularda informasiyanın verilməsi yönümlü olmuşdur. İlk başlanğıcda fermerlərin özəl təsərrüfatda mövcud texniki problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün texniki yardıma xüsusilə ehtiyacları var idi. KTM-lərə edilən ödənişlərin fərqlənməsini KTM-lər tərəfindən verilmiş xidmət sahələri ilə izah etmək olar. Beləliklə kreditin tətbiqi və fermer təsərrüfatının iqtisadiyyatı əlavə bir mövzuya çevrilərək iqtisadi biliklərə malik KTM-lərin əvvəlkinə nisbətən daha artıq tələb doğuran olmasına gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda əvvəllər müşahidə olunan qeyri maddi xidmətlərə görə ödəniş etmək istəyinin aşağı olması tendensiyasının qırıldığı müşahidə edilir və AİM layihəsinin pozitiv nəticələri də bu kimi xidmətlərə ilkin vəsait qoyuluşunun dəyərli olduğunu göstərmişdir. Baxmayaraq ki, fermerlər KTM-lərə xidmət haqqı ödəyirdilər, ödəniş və məbləğ əksər hallarda müzakirə edilirdi ki, bu da fermerlərin yoxsulluq göstəricilərini nəzərə alsaq anlaşılındır. Burada psixoloji amillər də yox deyildir. Məsələn: fermerlər ilk əvvəldə məbləğ və ödəniş məsələləri qaldırıldıqda KTM-ləri rüşvət istəməkdə ittiham edirdilər. Spekulyativ kapital hesab edilən birbaşa ödənişlər digər keçmiş sovet ölkələrində də problemli olmuşdur (Katz 2002, səh. 41 ff). Spekulyativ kapitalın fermerlər tərəfindən anlaşılması üzrə vəziyyətin getdikcə yaxşılaşmasına baxmayaraq təcrübə bu mövzunun erkən mərhələlərdə daha tez-tez müzakirəsinə ehtiyac olduğunu göstərmişdir.

5. Perspektiv: Digərləri üçün tərəqqi yolu?

AİM yanaşmasının mərkəzi elementi odur ki, fermerin təhsili texnoloji keçidə doğru aparıcı cəhdləri qabaqlamalardır. Bu boşluq fermer təsərrüfatı və onun idarə olunması işinə bütöv yanaşmanı təmin etməklə təhsil və təlim vasitəsilə doldurulmuşdur. Texnologiyanın ötürülməsi prosesində fermerlərin özünəinamını artırmaqla kredit və klassik vəsait dəstəyi ilə məşğul olmayan AİM-nin strateji qərarı özünü doğrultmuş kimi görünür. Problemin təhlili, həlli və idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə KTM-lər fermerlərə yardım edir və verdikləri informasiyanı fermerlərin konkret probleminə uyğunlaşdırırlar (Lamers et al. 2000). KTM-nin uğurlu xidməti üçün ödəniş almalarına qarşı tabunun sındırılması üçün hələ çox iş qalırdı.

Verilmiş xidmətlər üçün münasib məbləği ödəməyə olan könülsüzlük probleminə hərtərəfli yanaşmaq və müvafiq olaraq məsləhət xidmətindən faydalanan fermerlərin sayını artırmaq üçün bir variant da fermer qruplarının və yaxud məsləhət klublarını yaradılmasıdır (Hoffmann et al. 2000, Katz 2002). Bu ideya Qərbi Avropada ekoloji fermerçiliklə başlamış və donuzçuluq və maldarlıq kimi digər növ assosiasiyalara yayılmışdır. Bu assosiasiyalar da öz məsləhətçilərini qısa və uzun müddətli əsaslarla işə cəlb etmişdirlər (Hoffmann et al., 2002). Lakin məsləhət işi Avropada dövlət tərəfindən də subsidiyalaşdırılır, lakin bu xidmətin verilməsi tam olaraq özəlləşdirilmişdir. Həmçinin təcrübə göstərmişdir ki, belə bir yanaşma daha çox aydın bir istəyə və öz payını ödəmə bacarığına malik yaxşı təhsilli, yüksək ixtisaslı və imkanlı fermerlər üçün uyğundur.

Baxmayaraq ki, qrup şəklində məsləhət alma yalnız bir variantdır, keçmiş sovetlər ölkəsində fermerlərin birgə qruplaşdırılması problemləri tam düzgün qiymətləndirilməlidir, axı fermerlər öz müstəqilliklərini könülü deyillər və qeyri-ailə üzvləri ilə əməkdaşlıq etməyə şübhə ilə yanaşırlar. Təlim dövründə KTM-lər məsləhət qrupları yaratmağa həvəsləndirilirdilər ki, qrup əsaslı məsləhət metodları üzrə təcrübə toplusınlar və kiçik həcmli fermerçilik nümunələri ilə tanış olsunlar. Təlimin ardından KTM qrupu yenidən qura və ya buraxa bilərdi. İlk nəticələr göstərmişdir ki, təminatlı və gəlir-yönümlü fermerlər daha münasibdir. Sahə monitorinqi göstərdi ki, kursu bitirdikdən sonra KTM-lər qruplara xidmət göstərməkdə və əksəriyyəti kiçik həcmli və yaşayış minimumuna yönəlmiş fermerlərlə çox vaxt ödənişsiz xidmət etməkdə davam edirdilər. Az resurslu kəndliləri ixtisar etmək çətin idi və burada yalnız sosial səbəblər deyil, o cümlədən onların potensial müştəri ola biləcəklərini nəzərə alınır.

Azərbaycanda fermer qrupları hazırda ailə dairəsindəki üzvləri və yaxud birbaşa qonşuluqda yaşayanları işə götürürlər və çox az halda üzvləri ümumi iqtisadi maraqlar əsasında seçirlər. Əksər iqtisadi əlaqələr və əməkdaşlıqlar üçün etibar hələ də ən

dominant əsasdır, çünki, fermerlər aldadılmaq və hüquqlarının rədd edilməsi üzrə çox uzunmüddətli təcrübəyə malikdirlər. KTM-lərlə münasibətlər birinci növbədə etibar və daha sonra peşəkar təcrübə üzərində qurulmuşdur. KTM-lər bunu anlayırlar və öz xidmətlərinin genişləndirməyə ehtiyatla yanaşırlar. Digər inkişafyönlü təşkilatardan məsləhətçilərin gəlirinin artırılması üçün öz xidmətlərinə vəsait satışı və kredit işçisi rolu kimi müxtəlif təkliflər olmuşdur. Lakin əksər KTM-lər bu növ biznesə girməkdən özlərini saxlayırlar, çünki, vəsaitlərin keyfiyyəti çox vaxt şübhəli olur və kreditin verilməsi elə bir incə məsələdir ki, o, asanlıqla fermer qrupları arasında parçalanmaya və münaqişələrə səbə ola bilər.

Məsləhət xidmətlərinin keyfiyyət və effektivliyinin qiymətləndirilməsi çətin işdir, lakin fəaliyyətlərin yaxşılaşdırılması və maliyyələşməni saxlamaq üçün əsasdır. Yalnız fəaliyyətlərin daim nizamlanması üçün deyil, həm də yeni öhdəliklərin erkən müəyyən edilməsi üçün fermerlərin intensiv monitorinqindən istifadə etmək təsdiq etmişdir ki, KTM-lərin təlimi və ofislərinin yaradılması kimi təşkilati inkişaf müvafiq bir formuladır. Özəl təşkil olunmuş kənd təsərrüfatı məsləhəti sisteminin aşkar təsiri yeni yaranmış torpaq sahibləri və ən yaxşı kənd təsərrüfatı təcrübələri arasında boşluğu doldurmaq missiyasını üzərinə götürmüş QHT-nin təşkilati öyrənmə prosesi ilə genişlənmişdir. Ümummilli və mərkəzləşdirilməmiş sistemlərin mövcud olduğu keçmiş Sovet respublikaları olan Qırğızıstan və ya Estoniyada (Katz 2002, p. 108 ff) və digər keçmiş sosialist ölkələrdə əldə edilmiş təcrübələrin işığında (Beeler 1999, Katz 2002, Loolaid 2001) AİM-in qəbul etdiyi strukturun keçmiş sovetlər birliyi üzvlərinin çoxu üçün yararlı olduğu görünür. Lakin bu məsləhət xidmətinin hər hansı dövlət-özəl qarışığı üçün lazım olan uyğunlaşma təşkilati öyrənməyə və inkişafa yol açmaq üçün bütünlüklə monitorinq edilməli və məsləhətçilər fermerlərlə qiyməti müzakirə etmək üçün təkbaşına buraxılmamalıdırlar.

Minnətdarlıq

Bu layihə 2001-2002-ci illərdə EED təşkilatı tərəfindən Kənd Təsərrüfatı Məsləhət Xidmətləri kimi maliyyələşdirilmiş (EED Layihə № 20000905 / KED EK, 27/2000 və ICCO Layihə №AZ 001011) və kənd təsərrüfatı məsləhət və informasiya layihəsi kimi (Layihə №: 20020355 və ICCO Layihə №: AZ001021). Korrektə üçün müəlliflər cənab Colin Davenporta və xanım Margaret Shanafieldə minnətdarlığını bildirirlər.

İxtisarlər

KTM	Kənd təsərrüfatı məsləhətçisi
AİM	Aqro İnformasiya Mərkəzi (Aqro İnformasiya Mərkəzi-AİM, yerli dildə)
AZM	Azəri Manat (Azərbaycan Respublikasında pul vahidi)
MK	Məcburi köçkünlər
Kolxoz	Keçmiş kollektiv təsərrüfat

QHT   Qeyri Hökumət Təşkilatı
Sovxoz   Keçmiş dövlət təsərrüfatı

İstinad mənbələri

- Adams, W. M., Watson, E.E. və Mutiso, S., K. (1997). Su, Qaydalar və Cins: Yerli Suvarma Sistemində Su Hüquqları, Marakwet, Kenya. *İnkişaf və Dəyişiklik* 28, 4, səh. 707.
- Albrecht, H., Bermann H., Diederich G., Grosser E., Hoffmann V., Keller P., Payr G. və Suelzer R. (1989). Kənd təsərrüfatı məsləhəti. Cild 1: Əsas konsepsiyalar və metodlar. GTZ kənd yerlərinin inkişafı seriyasından. No. 212.
- Alston, J. M., Chan-Kang, C., Marra, M.C., Pardey, P.G. və Wyatt, T.J. (2000). Tədqiqat Hesabatı 113. Vaşinqton, D.C. IFPRI.
- Ameur, C. (1994). Kənd Təsərrüfatı Məsləhəti: Növbəti Addımdan Sonrakı Addım. Texniki Məqalə 247. Dünya Bankı, Vaşinqton, D.C.
- Antholt, C. (1994). XXI əsrə hazırlaşarkən: Kənd Təsərrüfatında Texniki Dəyişiklik və Təşkilati Modernizasiya. Texniki Məqalə 217. Dünya Bankı, Vaşinqton, D.C.
- Beeler, B.J. (1999). Rusiya və Ukraynada informasiya və məsləhət xidmətinin inkişaf etdirilməsi. 1999 Konfransın Protokolları. 15-ci illik konfrans, 21-24 Mart, Port of Spain və 25-26 Mart Tobago, Trinidad. Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı və Məsləhət İş Tədrisi Assosiasiyası.
- Birkhaeuser, D., Evenson, R. və Feder, G. (1991). Kənd təsərrüfatı Məsləhətinin Təsiri: xülasə. *İqtisadi İnkişaf və Mədəni Dəyişiklik* 39, 3 (Aprel 1991): pp.607-650.
- Braun, A., Thiele, G. və Fernandez, M. (2002). Forever Sahə məktəbləri və Yerli Kənd təsərrüfatı Tədqiqat Komissiyası: Dayanıqlı Kənd təsərrüfatında Kompleks Qərarvermə üçün Əlavə Platformalar. AgRen, ODI Kənd təsərrüfatı tədqiqatları və məsləhət şəbəkəsi (məqalə) 105, pp. 1-13. London.
- Cleaver, K. (1993). Sub-Saharan, Afrikada Kənd Təsərrüfatının İnkişaf Strategiyası. Texniki Məqalə 203. Dünya Bankı, Vaşinqton, D.C.
- Dinar, A. (1996). Məsləhət işindən gəlir əldə etmə: Məsləhət xidmətinə nə qədər qiymət qoymalı. *Kənd təsərrüfatı İqtisadiyyatı Amerikan Jurnalı* 78: pp. 1-12.
- Ekneligoda, I.A. (1996). Asiya və Sakit Okean Ərazisində Kompleks Zıyanverici İdarəetməsi. Asiya Məhsul Təşkilatının Elmi Hesabatı 17-22 iyul 1995. Elmi İş #10: Şri Lanka, Asiya Məhsul Təşkilatı, Tokio.
- Hoffmann, V., Kidd A. və Lamers, J.P.A. (2000). Almaniyada kənd təsərrüfatı məsləhəti işinin təşkilinin islahatı: Digər ölkələr üçün dərslər. *Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları və Məsləhət Şəbəkəsi (AgRen), Oversiz İnkişaf İnstitutunun kənd təsərrüfatı tədqiqatları və məsləhət şəbəkəsi məqaləsi* 98, pp. 1-13. London.
- Jamison, D., və Lau L. (1982). Fermerin Təlimi və Təsərrüfatın Səmərəliliyi. Baltimor, Johns Hopkins Universiteti Nəşriyyatı.
- Katz E. (2002). Kənd təsərrüfatının və təbii ehtiyatların idarə olunması üçün məsləhət xidmətinin maliyyələşdirilməsinə yenilikçi yanaşmalar. *Konseptual Təhlil və təcrübələrin təhlili*. LBL, İsveçrə Kənd Təsərrüfatı Məsləhəti Mərkəzi, Lindau İsveçrə. pp. 1-135.
- Kenmore, P.E. (1997). Kompleks Zıyanverici İdarəetməsi üzrə Perspektiv. *Qanunvericilik, Kənar-Vəsait və Dayanıqlı Kənd Təsərrüfatı üzrə İnformasiya Mərkəzi Bülleteni* 13.
- Kessler, S. (2001). Keçid dövründə olan Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məsləhəti işinin strukturlaşdırılması. *Zaqatala rayonunda regional məsləhət xidməti üzrə plüralistik məsləhət işi dəstəyinin təhlili*. Msc thesis Technische Universitaet Muenchen, Wissenschaftszentrum Weihenstephan fuer Ernaehrung, Landnutzung und Umwelt. Freising Weihenstephan.

- Kidd, A.D., Lamers, J.P.A. və Hoffmann, V. (1997). Kənd Təsərrüfatı məsləhət işində pluralizmə doğru. Dövlət və özəl sektor üçün artmaqda olan imkanlar. *Entwicklung und Laendlicher Raum*, 3/97, pp. 7-10.
- Kidd, A.D., Lamers, J.P.A., Ficarelli, P.P., və Hoffmann, V. (2000). Kənd təsərrüfatı məsləhəti işinin özəlləşdirilməsi. *Kənd təsərrüfatı tədqiqatları jurnalı*, 16, pp. 95-102.
- Lamers J.P.A, Dürr G. və Feil, P.R. (2000). Azərbaycanada müştəri-yönümlü kənd təsərrüfatı məsləhət sisteminin inkişaf etdirilməsi. *Kənd təsərrüfatı və Kənd yerlərinin İnkişafında İnsan Resursları*, FAO, Rome, pp. 104-117.
- Lockheed, M., Jamison D. və Lau, L. (1980). *Fermerin Təlimi və Təsərrüfatın Səmərəliliyi: Araşdırma*. İqtisadi İnkişaf və Mədəni Dəyişiklik 29, pp.37-76.
- Loolaid, U. (2001). Estoniyada özəl kənd təsərrüfatı məsləhət xidmətlərinin razılaşmalarının rolu. Problemin təhlili – dünya bankının AKIS internet sahifəsi (www.worldbank.org).
- Nanta, P. (1996). *Asiya və Sakit okean regionunda Zıyanvericilərin Kompleks İdarəolunması: Asiya Məhsul Təşkilatının Elmi Hesabatı 17-22 İyul 1995. Məqalə #11: Tailand, Asiya Məhsul Təşkilatı, Tokio, 1996.*
- Pagoda R., El-Beltagy A., və Satybaldin A. (2004). Orta Asiyada və Qafqazda kənd təsərrüfatının vəziyyəti və CGIAR davamlı inkişaf proqramı: J. Ryan, P. Vlek P. və R. Paroda (eds). *Orta Asiyada Kənd Təsərrüfatı: İnkişaf Araşdırmaları*. Beynəlxalq Quru Ərazilərdə Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Mərkəzi (ICARDA), Aleppo, Suriya, s. 1-20.
- Ramaswamy S., Shafiquddin K. və Latif, M.A. (1992). KZİ (Kompleks Zıyanverici İdarəetməsi) fəaliyyətləri haqqında və onların 1992-ci ildə təsirləri. *Banqladəşdə Boro Düyü Mövsümü. Cənubi və cənub-şərqi Asiyada FAO ölkədaxili düyü üzrə İZİ proqramı*, GCP/RAS/101/NET.
- Azərbaycan Respublikası, 2003: *Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Üzrə Dövlət Proqramı 2003-2005*. Bakı.
- Romani, M. (2003). Böhran zamanlarında məsləhət xidmətlərinin təsiri: Côte d'Ivoire (1997-2000). *Afrika İqtisadiyyatlarının Araşdırılma Mərkəzi, Oksford Universiteti*.
- Sampath T. (1998). *Azərbaycan: Təsərrüfatın özəlləşdirilməsi*. L.A. Norsworthy (ed). *Kənd yerlərinin İnkişafı, Təbii Ehtiyatlar və Ətraf mühit. Şərqi Avropa və Orta Asiyada təcrübə dərsləri*. Dünya Bankı, Vaşinqton. pp. 20-23
- Sampath T.V. və Janakiram, S. (1996). *Təsərrüfatın özəlləşdirilməsi: pilot layihə. Azərbaycanada Vəziyyətin Təhlili. Kənd Təsərrüfatı və kənd yerlərinin inkişafı seminar məşğələsinin təqdimatı*. Azərbaycan, Fevral 29- Mart 1, 1996.

Cədvəllər və cədvəl qeydləri

Cədvəl 1: 2002-2003-cü illərdə Ağcabədi və Beyləqan rayonlarında məsləhət xidmətindən istifadə edən və etməyən təsərrüfatların rifahının əsas göstəriciləri.

Göstərici ⁵	2002 (məsləhət alan)	2003 (məsləhət alan)	2003 (məsləhət almayan)
Ailə üzvləri (say)	6	6	5
İşləyən üzvlər (say)	3	3	2
İşçilər (say)	1	4	1
Şəxsi torpaq (ha)	3.1	3.3	3.6
Əkilən torpaq (ha)	3.7	3.9	3.4
Taxıl – təsərrüfatın payı (%) ⁶	96	88	66
Taxıl sahəsi (ha)	2.0	1.8	2.3
Taxıl məhsulu (t ha ⁻¹)	2.25	2.78	2.30
Taxıl xalis gəliri (mln. AZM)	1.3 (16%)	1.6 (16%)	1.1 (16%)
Taxıl gəliri (mln. AZM ha ⁻¹)	0.7	0.9	0.5
Yonca – təsərrüfatın payı (%)	73	83	64
Yonca sahəsi (ha)	1.5	1.8	2.1
Yonca məhsulu (bails ha ⁻¹)	466	551	366
Yonca xalis gəliri (mln. AZM)	1.2 (15%)	1.7 (16%)	1.3 (19%)
Yonca gəliri (mln. AZM ha ⁻¹)	0.8	1.0	0.6
Pambıq – təsərrüfatın payı (%)	29	31	20
Pambıq sahəsi (ha)	1.5	1.8	1.8
Pambıq məhsulu (t ha ⁻¹)	2.0	2.28	2.04
Pambıq xalis gəliri (mln. AZM)	2.4 (30%)	3.5 (34%)	2.7 (40%)
Pambıq gəliri (mln. AZM ha ⁻¹)	1.6	1.9	1.5
Tərəvəz məhsulları (qarışıq) – təsərrüfatın payı (%)	4	13	2
Tərəvəz məhsulları sahəsi (ha)	0.9	0.7	0.2
Tərəvəz məhsulları məhsulu (t ha ⁻¹)	17.8	16.0	10.0
Tərəvəz məhsulları xalis gəliri (mln. AZM)	2.4	2.2	0.6
Tərəvəz məhsulları gəliri (mln. AZM ha ⁻¹)	2.7	3.1	4.0
Əkinçilikdən xalis gəliri (mln. AZM)	3.4 (42%) ⁷	4.8 (47%)	2.7 (40%)
Mal-qara – təsərrüfatın payı (%)	87	89	84
Mal-qara (təsərrüfat üzrə sayı)	4.4	5.6	4.3
Südverən inəklər (sayı)	2.0	2.4	2.2
Süd (inək üzrə kq-la)	1040	997	755
Mal-qara xalis gəliri (mln. AZM)	1.5 (19%)	2.1 (20%)	1.1 (16%)
Qoyunçuluq – təsərrüfatın payı (%)	41	59	20
Qoyun/keçi təsərrüfat üzrə (sayı)	22 (17/5)	25 (21/4)	24 (24/0)
Qoyun/keçi xalis gəliri (mln. AZM)	0.5 (6%)	0.8 (8%)	0.6 (10%)
Camışlar – təsərrüfatın payı (%)	13	21	8
Camışlar təsərrüfat üzrə (sayı)	2.5	2.5	1.5
Camışdan xalis gəliri. mln. AZM	0.7 (9%)	0.6 (6%)	0.2 (3%)
Quşçuluq – təsərrüfatın payı (%)	80	96	88
Quş sayı təsərrüfat üzrə	80	84	33
Quşçuluqdan xalis gəliri (mln. AZM)	0.5 (6%)	0.6 (6%)	0.5 (8%)
Heyvandarlıq - xalis gəliri (mln. AZM)	2.2 (27%)	3.1 (30%)	1.4 (21%)
Əlavə gəlir (mln. AZM)	2.4 (30%)	2.4 (23%)	2.7 (40%)
Ümumi ailə xalis gəliri (mln. AZM (\$))	8.0 (1630) ⁸	10.3 (2100)	6.8 (1390)

⁵ Bütün göstəricilər bir fermer təsərrüfatı üzrə

⁶ Sorğu keçirilən 70 fermer arasından buğda əkməmiş fermerlərinin faizi

⁷ Mötərizədə: ümumi ailə gəlirinə düşən faizi.

⁸ Mötərizədə: ABŞ dolları ilə ekvivalenti.

Cədvəl 2: 2000 və 2004-cü il iyun arasında 210 nəfər Kənd Təsərrüfatı məsləhətçisinin yazılı və şifahi müqavilələrinin say və dəyəri (Azəri manatı ilə) müştəri növünə görə.

KTM Sayı	Xidmət göstərilmiş fermerlərin sayı		Yazılı müqavilələrin sayı	Yazılı müqavilələrin dəyəri (Manat)	Şifahi müqavilələrin sayı	Şifahi müqavilələrin dəyəri (Manat)	müqavilələrin ümumi sayı	Müqavilələrin ümumi dəyəri (Manat)
	MK	Yerli						
24	600	1,480	24	2,247,000	226	4,147,000	250	6,394,000
26	800	1,477	160	12,174,000	314	13,166,000	474	25,340,000
25	400	1,594	395	33,575,000	156	10,878,000	551	44,453,000
37	346	254	n.a*	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
23	1,041	414	259	25,270,500	246	22,224,500	505	47,495,000
23	515	824	291	18,330,000	172	8,388,000	463	26,718,000
25	150	1,795	371	31,890,000	396	13,666,500	767	45,556,500
27	40	1,455	50	4,639,500	187	12,302,500	237	16,942,000
210	3,892	9,293	1,550	128,126,000	1,697	84,772,500	3,247	212,898,500

Yazılma vaxtında mübadilə məzənnəsi 1 ABŞ dolları = 4900 manat. Lakin müşahidə müddətində mübadilə məzənnəsi 1999-cu ildə 1 ABŞ dolları = 3700 manata və 2004-cü ildə 1 ABŞ dolları = 4900 manat arasında dəyişmişdir.

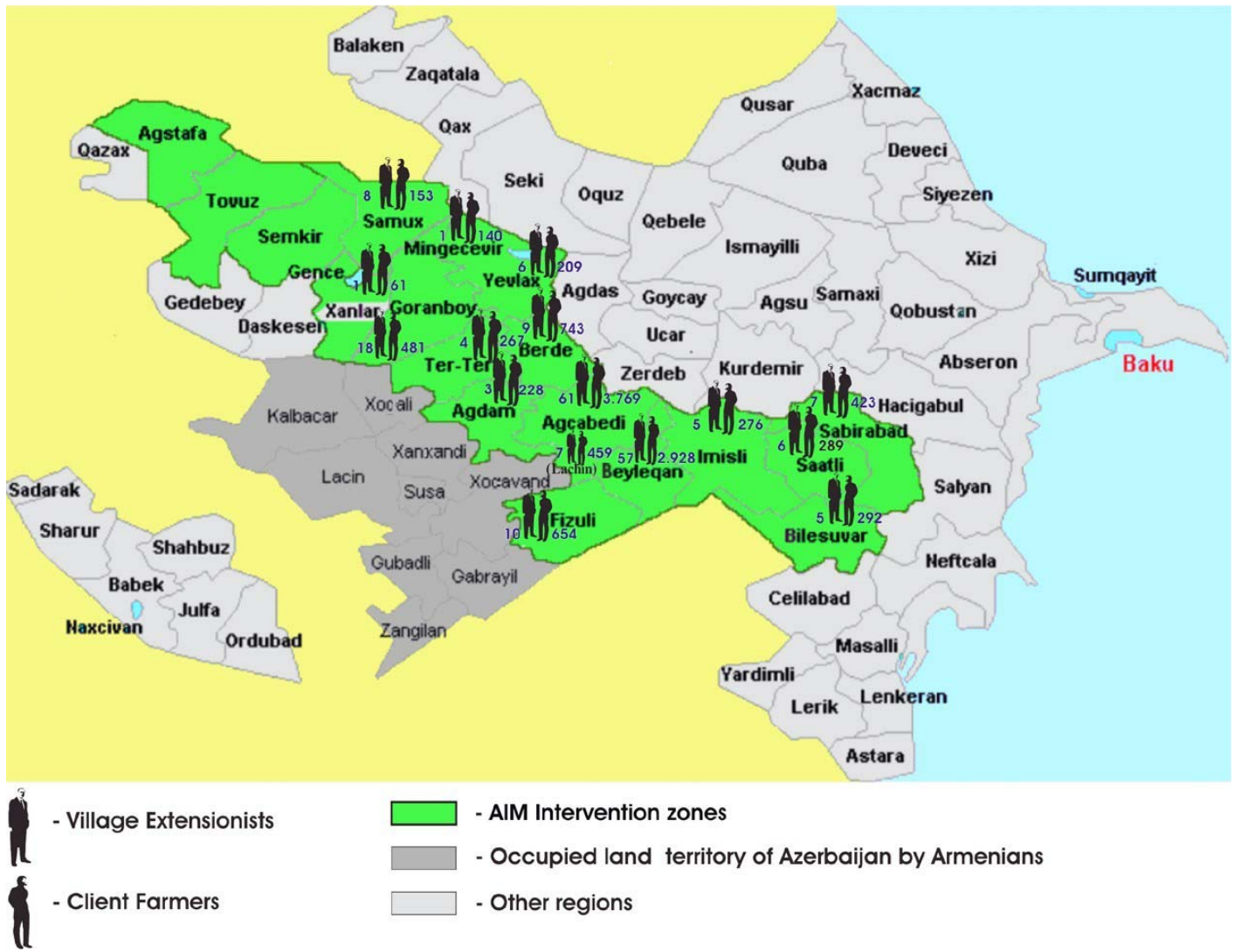
n.a. = yazılma vaxtı əldə edilməsi **qeyri mümkün**

Table 3: Ağcabədi və Beyləqan fəaliyyət rayonlarında 75 KTM-in təlim dövründə (dövrə(=dv) 1, 2 və 3) şifahi və yazılı müqavilələrinin sayı, müqavilənin dəyəri və ödəniş növü.

Qruplar		Şifahi müqavilələr								Yazılı müqavilələr							
		Ağcabədi				Beyləqan				Ağcabədi				Beyləqan			
		Dv1	Dv2	Dv3	Cəmi	Dv1	Dv2	Dv3	Cəmi	Dv1	Dv2	Dv3	Cəmi	Dv1	Dv2	Dv3	Cəmi
Nağd ödəniş	0-9 999	161	58	36	255	29	101	67	197	9	62	81	152	0	66	150	216
	10 000-24 999	18	63	3	84	9	67	4	80	3	2	0	5	0	0	4	4
	25 000-49999	12	8	14	34	1	13	8	22	2	4	6	12	0	3	17	20
	50 000-99 999	0	10	4	14	0	1	4	5	7	6	36	49	0	3	28	31
	100 000-499 999	0	0	0	0	0	1	0	1	4	4	7	15	0	7	17	24
	500 000-999 999	0	4	0	4	0	1	0	1	0	1	1	2	0	0	0	0
Cəmi		191	143	57	391	39	184	83	306	25	79	131	235	0	79	216	295
Natura ilə ödəniş	0-9 999	137	101	28	266	23	133	29	185	16	30	48	94	0	14	68	82
	10 000-24 999	52	28	20	100	14	30	30	74	0	7	2	9	0	10	5	15
	25 000-49999	1	10	3	14	0	14	14	28	1	16	22	39	0	12	58	70
	50 000-99 999	1	4	6	11	2	5	9	16	5	20	28	53	0	38	45	83
	100 000-499 999	0	0	0	0	0	1	0	1	3	2	29	34	0	4	32	36
	500 000-999 999	0	0	0	0	0	1	1	2	0	1	2	3	0	0	0	0
Cəmi		191	143	57	391	39	184	83	306	25	76	131	232	0	78	208	286
Cəmi ödəniş	0-9 999	107	22	3	132	13	50	13	76	0	14	1	15	0	1	1	2
	10 000-24 999	70	87	22	179	23	97	33	153	3	9	1	13	0	10	8	18
	25 000-49999	13	18	21	52	1	27	23	51	3	20	29	52	0	13	79	92
	50 000-99 999	1	12	10	23	2	6	14	22	12	26	62	100	0	42	73	115
	100 000-499 999	0	0	1	1	0	2	0	2	7	6	37	50	0	12	46	58
	500 000-999 999	0	4	0	4	0	2	0	2	0	2	1	3	0	0	0	0
CƏMİ		191	143	57	391	39	184	83	306	25	77	131	233	0	78	207	285

Rəqəmlər və rəqəməlti qeydlər

Şəkil 1: AİM fəaliyyət rayonlarının coğrafi yerləşməsi və hər bir inzibati rayon üzrə təlim keçmiş KTM-lərin və müştəri fermerlərin sayı.

Şəkil 2: 2002-2003-cü illərdə Ağcabədi və Beyləqan rayonlarında fermer qruplarının gəliri

